

УДК 821.161.2.09: 398

Н. Г. Мельник

м. Кривий Ріг

melnik75_8@ukr.net

ФОЛЬКЛОРНІ МОДУСИ РОМАНУ М. МАТІОС «МАЙЖЕ НІКОЛИ НЕ НАВПАКИ»: СЕМАНТИКА СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВИХ КОДІВ

Мельник Н. Г. Фольклорні модули роману М. Матіос «Майже ніколи не навпаки»: семантика соціально-побутових кодів

У статті досліджуються особливості функціонування фольклорних семантичних кодів роману М. Матіос «Майже ніколи не навпаки». Акцентовано увагу на варіюванні, трансформаціях фольклорних кодів у творі, як провідних ознаках масової літератури.

Ключові слова: фольклор, масова література, семантичний код.

Сучасна українська література перебуває в активному розвитку. Позбавлена постколоніальних комплексів, вона виходить на рівень вільного та оригінального трактування людини і дійсності.

Світоглядні та стилеві орієнтири сучасного письменства великою мірою визначила постмодерна доба, провідними ознаками якої є руйнування літературних канонів, заперечення традиційних вимог до змісту та форми художнього твору, епатажність та експериментаторство.

На думку багатьох науковців, однією з визначальних рис сучасної української культури є взаємодія та взаємовплив високої та масової літератур. Тому сьогодні на часі глибокий, позбавлений надмірної емоційності та категоричності, аналіз зразків новітньої літератури, важливий для об'єктивного розуміння стану національної культури загалом.

У сучасному гуманітарному просторі особливо актуалізується проблема дефініції та взаємодії масової та елітарної літератур [1].

На думку О. Романенко, особливістю сучасної доби є те, що «канонічна модель жанру, представленого як ідеальна літературна норма, у літературному та науковому дискурсі ХХ століття похитнулася через розмивання жанрових

меж та поступове нівелювання кордонів між високою та масовою літературою»[6].

Сьогодні українська масова література, як слушно зауважує С. Філоненко, є повноцінною складовою сучасної світової культури, має власну національну специфіку та покликана виконати важливу місію – українізувати пострадянське середовище та сформувати україномовного читача [13].

Характеризуючи сучасну українську прозу, Р. Харчук зазначає: «в українському випадку здається, що масова література ототожнилася із загальнонаціональною. Насправді ж загальнонаціональна література відходить у минуле, а її місце займає література масова»[15, с. 72].

Досліджуючи феномен масової літератури, вчені прийшли до висновку про її взаємозв'язок із фольклором.

Так, теоретик проблеми масової літератури Дж. Кавелті в праці «Пригода, таємниця та любовна історія: формульні оповіді як мистецтво та популярна культура», говорячи про оповідну модель художнього твору, розуміє її як таку, що репрезентована в образах, символах, мотивах та міфах конкретної культури та вказує на здатність формульної літератури «використовувати стереотипні характери та ситуації таким чином, щоб вони почали жити новим та цікавим життям»[3].

О. Романенко у статті «Фольклор і масова література: естетика тотожності» трактує масову літературу та фольклор як «особливі семіосфери, засновані на естетиці повторення та варіюванні кодів, знаків, символів, сюжетів тощо» і доводить, що «у масовій літературі відбувається трансформація культурних кодів, символів, сюжетів фольклору»[5]. У студії В. Винник «Функціонування масової літератури в період постмодернізму» авторка також акцентує на взаємодії масової літератури та фольклору.

На нашу думку, такий підхід цілком логічний, адже глибоке дослідження художнього твору неможливе без урахування культурної традиції, до якої він належить.

Спираючись на національно-культурний досвід народу, письменник будує оригінальний художній світ власних творів. Традиційне й нове, успадковане й набуте, стійке і змінне перебувають у художньому творі в діалектичному зв'язку.

У сучасному гуманітарному дискурсі фольклор трактується як універсальна система, «визначальна складова традиційної культури, мови й світогляду – універсальний засіб вираження ментальності, важливий чинник формування національної самосвідомості, формування духовного світу особистості, її морально-естетичного розвитку, психологічної самодостатності й комфорту»[10, с. 5].

Українські фольклористика та літературознавство і мають значні досягнення у з'ясуванні проблеми фольклорно-літературних взаємин. У цьому сенсі цінними є праці Ф. Колесси, М. Грицяя, О. Мишанича, В. Бойка, М. Пазяка, М. Яценка, С. Грици, О. Вертія, М. Дмитренка, Ю. Шутенко та ін., що не лише досліджують фольклорні витoki літературних творів, а спрямовані на виявлення міжсистемних взаємин фольклору та літератури.

Однією з найяскравіших постатей у новітній українській літературі є Марія Матіос. Звертаючись переважно до маловідомих сторінок української історії, авторка, завдяки своєму непересічному таланту, наче «оживлює» давні події, змушує разом із нею «проживати» долі персонажів творів.

На думку Р. Харчук твори письменниці, «навіть ті, в яких вона намагається «законсервувати час і людину», «осмислити буття у різних його проявах», переважно належать до масової літератури, яку критика подає як загальнонаціональний контекст» [15, с. 69], оскільки регіональну ідею, яка надає творам письменниці особливого колориту, авторка «свідомо підпорядковує її загальнонаціональному контексту, тобто масовому сприйняттю»[15, с. 72].

Роман Марії Матіос «Майже ніколи не навпаки» є яскравою ілюстрацією творчого використання фольклорних семантичних кодів у літературному творі. О. Романенко справедливо вказує на застосування письменницею народно-наспівної форми викладу тексту, невеликих за обсягом абзаців, відсутність розлогих діалогів, полілогів, монологів тощо, завдяки чому, на думку дослідниці, «міфологічний семантичний код у тексті <...> звучить надзвичайно виразно» [5].

Твір природно взаємодіє із різними пластами народної словесності. Наявні в романі тексти молитов, весільних пісень, прислів'їв, порівнянь, описи видінь, прикмети, створюють у читача відчуття присутності, сприяють його «зануренню» в художній час та простір твору. Завдяки майстерному вплетенню фольклорних елементів у літературну тканину, межа, що традиційно розділяє літературу і фольклор, фактично зникає. Здається, що сам текст і є частиною фольклорної стихії.

Наприклад:

- **прислів'я:** *«мачуха – не хліб пшеничний», «Бути в невістках – це не малину на лік перетирати...»;*
- **порівняння:** *сини – «здорові, як горіхові зерна», «Ви в мене – як три пальці на одній руці», «<...>однакові як три краплі води», «невинна, як цвіт яблуневий у травні»;*
- **прикмети, вірування:** *«<...>бо полінуєшся встати, коли другий півень запіє, припізнися ногам дати поля – і вже, дивись, якась біда (зведениця, вдовиця, байстриця чи чортиця) перейде тобі дорогу. Так, що можеш зразу вертатися додому. Бо люди є всякі на перехід. В селі з досвітку плентаються такі газдиньки, які тільки й чекають, щоб наперек перейти людині дорогу, коли в людини гризота. Та ще з порожніми відрами. Та в спідниці навиворіт»[4].*

Сюжет роману – яскраво виражені варіації зразків соціально-побутового фольклору. У творі осмислено так звані «вічні теми», «вічні проблеми», адже, як зазначила в одному інтерв'ю Марія Матіос, «всі фабули виписані у Старому й Новому завітах» [8]. Проте, фольклорні коди, знаки, символи та сюжети набувають у романі нових семантичних відтінків.

У романі відчутні перегуки з соціально-побутовими піснями солдатського (жовнірського) циклу. Народна пісня репрезентує архетипний образ солдата, що повернувся з війни як жорстокої, певною мірою деградованою (в смислі традиційної моралі) людиною. Відомо, що один із таких зразків («Пісня про шандаря») викликав особливий інтерес у І. Франка. Варіант пісні, в якому шандар (жовнір) гине від руки шлюбного чоловіка письменник обирає як сюжет для драми «Украдене щастя». У статті «Жіноча неволя в руських піснях народних» автор намагається дослідити соціальні витoki сформованості психологічного типу солдата. І. Франко зазначає: «Народна пісня не без умислу зробила його шандарем...т.є. чоловіком, котрого виховала касарня, в котрім вистудила серце військова дисципліна<...>, котрого<...> здеморалізувала широка власть і безкарність<...>. Звичайний парубок, хоч і який, не зробив би чогось подібного<...>. Вина шандаря не в його незаконній любові, але в його безсердечності і зіпсованості<...>»[14, с. 252].

У романі сюжетні акценти змінено: перелюб учиняє не Іван Варварчук, котрий повернувся після цісарської служби, проте у творі акцентовано на типових рисах представника соціального прошарку солдатства, який постає зі зразків соціально-побутової пісенності. Риси людини, яка, морально згрубіла під час служби у війську, у творі збережено. Іван – жорстокий, мстивий, брехливий: *«А що збрехав Гаврилові про доньчине безчестя – що в тому безсердечного? У їхніх горах дівка тата боїться більше, ніж чоловіка. Але й перечити чоловікові не сміє, навіть, як чоловік бреше»*[4].

Іван у творі – кат, звір, нелюд. Його поведінка характеризується деструктивністю, вчинки свідчать про значні зрушення психіки, що стали

наслідком перебування на війні. Лють, ненависть – провідні емоційні стани Варварчука: «<...>йому хочеться вити. Або місити жінку ногами. Але тепер нема за що»; «Іван ще лютіше гримає кулаком по столі»; «<...>неприхований виклик<...>розбудив у Йванові таку лють, що він по тому не раз ставав під град водоспаду охолодити вогонь у мозку: міг тоді би вбити а хоч рідного батька, якби він у нього був»; «До Кейвана Варварчук біг, перескакуючи сусідські межі, як молодий огир. Чорна злість розривала його груди – аж хотілося вирвати з себе, ніби перший сивий волос із голови»[4].

У романі також зустрічаємо образ Грицька Кейвана, що повернувся зі служби. Саме він мало не до смерті забиває свого похресника Дмитрика. Сам ведучи розпусний спосіб життя, він не здатен простити зраду дружини і жорстоко мстить їй за хвилини короткого щастя з іншим чоловіком: «жінка лежала долілиць на колісці – а чоловік бив її залізними руками. Люто. Мовчки. І вона підставляла під удари непокриту голову. Залізна рука відривала Теофілу від двох живих клубочків – а вона, намертво обвивши дітей руками, лише підставляла під удари голову, і збожеволілий Грицько несамовито рвав її розплетене волосся, що жабуринням намотувалося на руки»[4].

Характерним, традиційним, на нашу думку є в романі образ москаля-завойовника. Це нахабний володар становища, розпусник і гвалтівник, який робить життя Теофіли нестерпним.

У творі наявна соціально-побутова колізія, що яскраво відбита у фольклорній традиції: батько віддає дочку до шлюбу, не питаючи її згоди, бо наречений – багач. Так, Петруня змушена вийти заміж за нелюба: «Ні, вона на тата серця лихого не має. Бо хто би відказав такому багачеві?! Але, святий Боже, який старий її молодий! Таж бук у їхній толоці молодший, як її Іван... Вона того Івана боїться не менше, ніж наглої смерті»[4].

Роман насичений мотивами соціально-побутової пісенності, репрезентованої в козацькому та солдатському циклах: «А Петруні, Боже

прости, однаково, чи живий її Іван чи мертвий, чи пtiці очі йому виклювали, чи десь догниває на полі та воронів годує»[4].

Очевидним, на нашу думку, є зв'язок роману Марії Матіос із народною казковою традицією. Асоціативно твір пов'язаний із соціально-побутовими казками («Правда і Неправда», «Убогий і багатий», «Про правду і кривду», «Правда і Кривда», «Про бідного і багатого брата» та іншими). Герої фольклорних зразків названого типу – антропоморфні істоти, що уособлюють представників різних соціальних прошарків, і в народній свідомості мають стійкі, прив'язані до кожного суспільного типу якості.

Як правило, традиційний казковий сюжет варіюється (почуття заздрості змушує одного брата (чи сестру) шкодити іншому (іншій)). У відомій казці Правда називає (і щиро вважає) Неправду сестрицею, вірить їй, ділиться їжею. Неправда ж обдурює її, виколює очі й залишає напризволяще [7, с. 246-249].

Аналіз текстів дозволяє зробити висновок про те, що фольклорна свідомість у соціально-побутовій казці репрезентує перевагу духовних, морально-етичних цінностей над усіма іншими (навіть родинними). Саме тому в цих творах дві антагоністичні (з соціального та морально-етичного поглядів) концепції людини реалізуються крізь призму світобачення представників однієї родини. Так у творі «Правда і кривда» багатий брат калічить (виколує очі) бідного за мірку хліба. Мотив виколювання очей варіюється й в інших творах (відрубання рук, вбивство), що надає творам емоційності, експресивності, змушує співпереживати героям казки-жертвам несправедливості та формувати власне ставлення до кривди в усіх її виявах.

Образна система названих творів характеризується чіткою визначеністю народного генія щодо соціальної приналежності героїв. Як правило, саме соціальне маркування персонажів казки передбачає наявність у них відповідних особистісних рис. Так Правда, бідний брат, бідний племінник –

чесні, щедрі, добрі; Неправда, Кривда, брат-багач, багатий дядько – брехливі, жадібна, злі.

Народ у своїх позиціях досить категоричний: матеріальне багатство майже ніколи не супроводжує життя чесною, справедливою, порядною людиною (як виняток, у казці іноді постають образи царя або пана, які, за сюжетом, справедливо вирішують суперечку між героями. Проте ці образи відіграють більше формальну роль, ніж змістову).

Правда і Кривда можуть поставати в творах як звичайними людьми, так і фантастичними істотами, носіями негативних рис, притаманних людині загалом.

Усі казкові твори названої тематичної групи закінчуються перемогою правди над неправдою, встановленням справедливості та покаранням злочинців. Часто кінець казки має виховну спрямованість: утверджується думка про обов'язковість дотримання людиною приписів традиційної моралі, інакше її чекає жорстока кара: *«Прив'язали ворони на шию Кривді мотуз і підтягли вгору. Потім взяли таблицю й написали: «Хто лихою дорогою ходить, на такій і пропадає!» [2, с.403].*

У романі карою за злочин Івана Варварчука є забуття. Односельці просто викреслюють родину Варварчуків із переліку шанованих людей, незважаючи на їхні статки, що традиційно в селянському середовищі мають значну вагу: *«По всьому надійшов такий час, коли Варварчуків перестали кликати на набутки й згадувати їх у церкві. І навіть усюдисуці цигани чомусь обминали їх велику й маєтну хату, ворота якої з певного часу завжди залишалися напівпрочиненими»[4].*

Нещасливим після скоєного лиха є й життя Грицька Кейвана: *«В яку прірву втягнула його чорна помста, Боже! Покотилося Грицькове життя гостинцем страху від тої люті. А тепер запечаталося зовсім. Ще якийсь місяць-другий – і подякує цьому світові Кейван. Нібито добрий, а насправді*

лютіший від звіра стражденний чоловік, що запечатав уста брехнею аж до сьогодні»[4].

Відчутний генетичний зв'язок твору з казкою про «бабину та дідову дочок». Традиційно в різних варіантах казки йдеться про те, що мати чи батько одну дитину люблять більше, ніж інших. Так у романі Васирина найбільше любить сина Андрія, який виявляється найлукавішим із усіх синів). Намагаючись помститися братові за своє нерозділене кохання до Петруні, Андрій разом із іншими злочинцями калічить Дмитрика, що врешті призводить до його смерті; позаздривши статкам Павла, замовчує справжню причину загибелі батька, підмовляє брата Оксентія та Гриця Кейвана до брехні, підробки документів, скориставшись випадковою смертю батька.

Сюжет розвивається цілком у руслі фольклорної свідомості, що визначає пріоритет духовних цінностей в житті людини над матеріальними.

За законами фольклорної свідомості злочин покарано: Андрій – вдівець, Гриць, упавши із млина, доживає вік калікою, слабує на голову: *«Я, видиш, постарів, а гріхи мої не старіють зо мною. Спати мені не дають. І вмирати не дають...»*[4].

Відомо, що однією з провідних рис масової літератури є читабельність. Творче, оригінальне варіювання фольклорних соціально-побутових кодів в романі Марії Матіос дозволяє читачеві-носієві національної традиції не лише свідомо та підсвідомо сприйняти текст, але й зрозуміти контекст, що його супроводжує. Саме це, на нашу думку, визначає надзвичайну популярність даного твору. І майже ніколи не є навпаки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Винник В. М. Функціонування масової літератури в період постмодернізму / В. М. Винник [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://intranet.tdmu.edu.te.ua/data/kafedra/teacher/sus_dusct/vynnyk

2. З живого джерела: Укр. нар. казки в записах, перекладах та публікаціях українських письменників / Упоряд., літ. оброб., вступ. ст. та приміт. Л. Ф. Дунаєвської. – К.: Рад.шк., 1990.– 512 с.

3. Кавелти Дж. Приключение, тайна и любовная история: формульные повествования как искусство и популярная культура / Дж. Г. Кавелти [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://culturca.narod.ru/Cavelty1.htm>

4. Матіос М. Майже ніколи не навпаки / Марія Матіос [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://royallib.com/book/matos_marya/mayge_nkoli_ne_navpaki.html

5. Романенко О. Фольклор і масова література: естетика тотожності / Олена Романенко [Електронний ресурс] / Режим доступу: [/http://philology.knu.ua/files/library/folklore/39/21.pdf](http://philology.knu.ua/files/library/folklore/39/21.pdf)

6. Романенко О. Жанрові моделі масової літератури: походження, напрями, еволюція та типологія / Олена Романенко [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://philology.lnu.edu.ua/visnyk/60_1_2014/60_1_2014_ROMANENKO.pdf

7. Семиліточка: Українські народні казки у записах та публікаціях письменників ХІХ– поч. ХХ століття: Для мол. та серед. шк. віку / Упоряд., передм. і приміт. Л.Ф.Дунаєвської.– К.: Веселка, 1990.– 319 с.

8. Терен Т. Марія Матіос: Людське в людині не залежить ні від часу, ні від ідеології / Тетяна Терен [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://bukvoid.com.ua/digest/2010/03/23/215907.html>

9. Українські народні казки. – К.: Ірпінь:1996.– 656 с.

10. Український фольклор: методологія дослідження, динаміка функціонування: Колективна монографія [За редакцією М. К. Дмитренка].– К.: ПАЛИВОДА А. В., 2014.– 252 с.

11. Філоненко С. О. Масова література в Україні: дискурс / гендер / жанр : монографія / С. О. Філоненко. – Донецьк : ЛАНДОН-ХХІ, 2011. – 432 с.

12. Філоненко С. О. Роман із владою (гендерні аспекти прози Марії Матиос і тетяни Устінової) / С.О.Філоненко [Електронний ресурс] Режим доступу: /<http://philology.knu.ua/files/library/folklore/39/21.pdf>

13. Філоненко С. Завдання українського масліту – не лише розважати, а й українізувати / Софія Філоненко [Електронний ресурс] Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?sofiya_filonenko_zavdannya_ukrayinskog_o_maslitu__ne_lishe_rozvazhati_a_y_ukrayinizuvati&objectId=1255788

14. Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних / Іван Франко // Франко І. Зібр. тв.: У 50 Т. – К., 1980. –Т.26.– С. 210-254.

15. Харчук Р. Б. Сучасна українська проза: Постмодерний період: Навч. посіб. / Р. Б. Харчук– К.: ВЦ «Академія», 2008.– 248 с.

Melnick N.G. The folk modes of the novel by M. Matios "Hardly Ever Or Otherwise": the semantics of social codes.

This article is about the research of the features of functioning of the folklore semantic code of the novel by M. Matios "Hardly Ever Or Otherwise". The attention is focused on variation, transformations of codes in the novel as leading characteristics of popular literature.

Key words: folklore, popular literature, semantic code.

Мельник Н. Г. Фольклорные модусы романа М. Матиос «Почти никогда не наоборот»: семантика социально-бытовых кодов.

В статье исследуются особенности функционирования фольклорных семантических кодов романа М. Матиос «Почти никогда не наоборот». Акцентировано внимание на варьировании, трансформациях фольклорных кодов в произведении как отличительных особенностях массовой литературы.

Ключевые слова: фольклор, массовая литература, семантический код.

Melnick N.G. The folk modes of the novel by M. Matios "Hardly Ever Or Otherwise": the semantics of the social codes.

Today Ukrainian literature is in active development. It is deprived of the post-colonial complexes and goes to the level of a free and original interpretation of the human and reality.

The postmodern era largely defined the ideological targets of the modern writing: its main features are the destruction of the canons, the rejection of the traditional requirements to the content and form of literary work, the outrageous and experimentation.

One of the defining characters of the modern era is the interaction and mutual influence of high and mass literature. So today the deep analysis of samples of the latest literature, that is devoided of the excessive emotion, is very important for the objective understanding of the status of the national culture in general.

The Ukrainian mass literature, according to many scientists, is a full-fledged component of the modern world culture has its own national specifics and important cultural tasks.

Maria Matios is one of the most prominent figures in modern Ukrainian literature. The literary critics refer truly the works of the author into the modern literature, because the writer "consciously subjugates her to the national context that is mass perception"[G. Kharchuk].

The characteristic feature of the Ukrainian popular literature is its ability to reconsider, vary, transform the traditional codes of folk consciousness. The M. Matios's novel "Hardly Ever Or Otherwise" is a clear illustration of this thesis.

So the samples of the social folklore are presented in the work with the existing conflicts, motifs, images, archetypes. The text of the novel is not just interacts with the different layers of folk culture, it is a natural part folk elements. At the same time the folk elements in the novel are gaining new semantic shades, that determines its originality and identity.

It is known that one of the characteristic features of popular literature is the readability.

The skill of rethinking, variation, transformation of traditional codes of folk consciousness in the novel of M. Matios "Hardly Ever Or Otherwise" means that the reader, as the bearer of national traditions, understands not only the text but also the context that accompanies it. We think that this largely determines the popularity of the works of the author.

